

Тетяна Кузьменко

УКРАЇНСЬКИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС ТА ЙОГО ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Зміни, які відбулися в пострадянському просторі, визначають як радикальні, революційні, реформування тощо. Т.Заславська найбільш адекватним вважає застосування категорії соціальна трансформація, характерними ознаками якої є: поступовий та відносно мирний характер протікання; спрямованість на зміни не окремих аспектів, а сутнісних засад суспільства, які визначають його соціетальний тип; принципова залежність наряду та результативності змін не лише від діяльності вищих верств суспільства, а від активності всього населення; невідворотність, глибина та довготривалість аномічного стану, зумовленого втратою регулятивних функцій старої ціннісно-нормативної системи, випереджувальної деінституціоналізацією поряд з уповільненим процесом створення нових соціальних інститутів¹.

Процес трансформації потребує своїх рушійних сил, якими виступають не лише вищі та елітні соціальні групи, а й соціально-активні, освічені, дієздатні представники масових соціальних груп, першочергово, представники потенційної соціальної бази реформування. Результативність трансформаційних процесів залежить від “трансформаційної активності” різноманітних суб’єктів соціального простору, зокрема середніх класів².

Проблема середнього класу досить актуальна в останні роки. Цікавість вітчизняних науковців та політиків має як суто теоретичний, так і досить реальний практичний аспекти. В теоретичному плані питання середнього класу вимагає чіткого

окреслення критеріїв виділення в соціальній структурі суспільства, визначення детермінантів формування, тенденцій розвитку, особливостей середнього класу в Україні. Практичний погляд пов'язаний зі взаємозалежністю рівня розвитку і частки середнього класу та ступеня розвитку країни, суспільно-політичної та економічної стабільності. Не останню роль відіграють і політичні аспекти цієї проблеми, адже боротьба за середній клас як основу електорату потребує науково обґрунтованих технологій. “Слід мати на увазі, що в розвинених країнах саме “середній клас” у процесі виборів визначає, а точніше призначає (можна і так сказати) владу, оскільки саме він – найчисельніша і політично найактивніша соціальна група”³. Ми вже сьогодні бачимо боротьбу політичних сил за “середній клас” як електорат.

Наявність середнього класу визнається індикатором як рівня розвитку країни, так і її реальних перспектив. “Розбудова суспільства середнього класу – не лише ідеологема, декларована державними структурами і багатьма українськими політичними партіями, а й символ та обов’язковий атрибут нової віри у прозахідний поступ України, перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки європейського типу”⁴.

У науковому обігу немає чіткого визначення категорії середній клас. Неоднозначне трактування поняття середнього класу ускладнює визначення його місця та ролі в соціальній структурі українського суспільства. Початково зазначена категорія описувала “кваліфікованих працівників індустріального сектору, фермерів, учителів, викладачів, лікарів, інженерів, державних службовців та військових, що підкреслювало відносно високий рівень їх життя та соціальної мобільності порівняно з пролетаріатом”⁵. Середній клас – неоднорідне утворення. В структурі виділяють три рівні (вищий, середній, нижчий “середній клас”), з різним рівнем освіти та прибутку⁶. Д.Белл вказував на аморфність категорії середній клас та її суб’єктивізм, вона першочергово відображає психологічну самоідентифікацію основної структурної одиниці постіндустріального суспільства⁷.

Для аналізу середнього класу використовують – суб’єктивний і об’єктивний підходи. Суб’єктивний – базується на самоідентифікації, тобто визначення респондентами власної соціальної позиції. Об’єктивний здійснюється за ознаками, що не залежать від оцінок респондентів: характер праці і рівень доходів тощо.

Серед основних критеріїв середнього класу визначалися: економічна незалежність, професіоналізм та висока самооцінка, яка ґрунтується на усвідомленні представником середнього класу своєї значимості в громадському житті⁸; першочергово це – основний виробник матеріальних благ. З огляду на економічну незалежність цієї категорії, її представники можуть собі дозволити забезпечити як значні накопичення, так і значні витрати⁹.

Узагальнено можна визначити кілька критеріїв виділення “середнього класу”. Зокрема, матеріальний “(рівень прибутку, наявність рухомого та нерухомого майна); політичний статус (ступінь впливу на прийняття владних рішень різного рівня); потенціал соціальної мобільності, а також характеристики статусних аспектів способу життя (споживання, середовище проживання, дозвілля, коло спілкування, соціальні настрої та ін.) та характеристики соціального престижу, які зазвичай належать до стратифікаційних критеріїв визначення середнього класу”¹⁰. Нестратифікаційні критерії поділяються на формальні (дають змогу відрізнити “статистичну” групу від реальної) та змістовні (цінності, установки, стереотипи і т.д.).

Виділення середнього класу в Україні за традиційними критеріями здійснити досить проблематично. Адже рівень освіти, професійний статус не пов’язуються з відповідними матеріальними та престижними статусами. Іноді як синонім категорії середній клас вживають поняття “середня верства” чи “середня майнова верства”. Це – не тотожні поняття, середня майнова верства – це номінальна, “статистична категорія для позначення сукупності людей, об’єднаних однією-єдиною ознакою – середнім на даний момент доходом”¹¹.

Середня верства в сучасному українському суспільстві досить різномірна, фрагментарна, її не можна віднести до цілісного суб'єкта соціальної активності та взаємодії. До середньої верстви входять найрізноманітніші за соціальним походженням, місцем у системі суспільного поділу праці, іноді суперечливі один одному елементи соціальної структури суспільства: “чиновники, управлінці, представники дрібного й середнього бізнесу, самозайняті, фермери, певні групи наукової й технічної інтелігенції, висококваліфіковані робітники, матеріально забезпечені пенсіонери тощо. Сюди ж за критерієм доходів слід віднести й тих, хто живе за рахунок фінансових і посередницьких спекуляцій, хто робить гроші у царині кримінальної та напівкримінальної діяльності, у тіншовій економіці, серед оточення, що обслуговує супербагатіїв. Звідси – суттєві розбіжності в умовах і способі їхнього життя, громадянських і політичних позиціях”¹².

Тож чи є підстави сьогодні говорити про середній клас в Україні, чи лише про середню верству?!

Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України (1994–2005 рр.) дають підстави стверджувати, що в Україні, незважаючи на досить несприятливі соціально-економічні умови ряду років, є категорії населення, які за окремими кількісними та якісними показниками (рівень доходу, освіти, професійна кваліфікація, самоідентифікація тощо) можна віднести до середньої верстви.

За даними моніторингу, в 2002 р. середня майнова верства становила 53% усього масиву респондентів¹³. У 2005 р. цей прошарок становив – 43% (табл. 1).

Виділивши на основі самоідентифікації всередині середньомайнової верстви три прошарки: верхній, середній і нижній (відповідно 4–6 позиції в шкалі оцінки матеріального рівня), науковці зазначали, що в 2002 р. нижній прошарок був найчисленнішим (27%), середній – 22% і верхній – 4% опитаних. В 2005 р. відповідно нижній – 20%; середній – 19% та вищий – 5%¹⁴. І хоча середній бал в оцінці матеріального статусу і

в 2002 і в 2005 рр. становив 3,5 (максимально можливе значення – 10 балів), однак можна констатувати зменшення частки середньомайнової верстви та відносне збільшення як нижчих позицій, так і вищих. Тобто продовжується розшарування в біполярному напрямі. Однак, порівняно з 1994 р., ситуація покращилася: зросла загальна позитивна оцінка матеріального статусу сімей та частка середньої майнової верстви за самооцінками матеріального стану з 33 до 44% .

Таблиця 1.

**Оцінка респондентами матеріального рівня сім'ї
(1994–2005 рр., %)**

(0 балів - найнижчий, 10 балів - найвищий)¹⁵

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
0 – найнижчий	11,3	11,8	17,6	18,8	15,7	13,6	12,2	11,4	2,4	2,9	2,0	4,0
1	8,2	10,7	12,6	11,8	14,8	12,8	12,4	9,5	3,2	4,8	3,3	6,6
2	17,6	17,5	18,2	16,6	19,3	21,9	19,8	19,5	17,8	15,2	15,0	12,3
3	27,9	27,5	25,5	26,1	26,6	25,9	26,6	26,7	22,6	22,7	20,7	30,1
4	<u>16,3</u>	<u>14,5</u>	<u>12,6</u>	<u>12,9</u>	<u>11,4</u>	<u>11,8</u>	<u>13,8</u>	<u>13,7</u>	<u>26,5</u>	<u>28,7</u>	<u>29,2</u>	<u>19,6</u>
5	13,4	13,2	10,2	10,3	9,1	10,4	11,2	13,4	21,8	20,9	22,6	18,6
6	<u>3,3</u>	<u>2,5</u>	<u>1,8</u>	<u>2,0</u>	<u>1,8</u>	<u>1,6</u>	<u>1,8</u>	<u>3,2</u>	<u>3,7</u>	<u>3,4</u>	<u>5,3</u>	<u>4,6</u>
7	1,4	1,5	0,7	0,9	0,8	1,1	1,7	1,8	0,9	0,8	0,9	1,9
8	0,2	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2	0,4	0,1	0,1	0,3	1,1
9	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1
10 найвищий	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,0	0,1	0,1	0,0	0,4
Не відповіли	0,0	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0	0,2	1,0	0,3	0,5	0,8
Середній бал	3,0	2,8	2,5	2,5	2,4	2,6	2,7	2,9	3,5	3,5	3,7	3,5

Подані дані відображають суб'єктивний аспект соціального структурування за матеріальним критерієм, “цей аналіз не може претендувати на повноту, адже самооцінки найчастіше відображають не так об'єктивну ситуацію, що в ній перебуває індивід, як сприйняття ним свого власного становища крізь призму суспільної свідомості”¹⁶. Однак за відсутності можливості вимірювання доходів за об'єктивними показниками суб'єктивні критерії досить важливі, зокрема з огляду на те, що респондент не лише визначає власну позицію, а й порівнює її з іншими, тобто визначається відносна позиція. “Тому, оцінюючи соціальні ресурси і потенційні можливості формування середнього класу, варто спиратися на аналіз самооцінок соціального і матеріального становища, що тісно зв'язані зі соціальним самопочуттям людей. А оскільки нормальне соціальне самопочуття — одна із сутнісних ознак середнього класу, що є основою стабільного демократичного розвитку суспільства, вибір суб'єктивних критеріїв виправданий”¹⁷.

Отже, за суб'єктивними оцінками матеріального стану в українському суспільстві переважають позиції, що нижчі за середню. Більшість “люду України вважають себе бідними і злиденними і будують своє життя за цією моделлю. І ніякі нав'язані нормативи не здатні змінити їхньої “моделі життя бідняків”¹⁸. У структурі витрат переважають витрати на харчування, що є ознакою бідності. І, навіть, в уявній моделі “нормального життя” відтворюють структуру, в якій переважають витрати на харчування. “Не вистачає волі і фантазії, аби вивести себе за межі свідомості злюмпенізованої людини навіть у майбутньому”¹⁹.

Визначаючи власну позицію в соціальному просторі в 2005 р., 0,8% респондентів позиціонували себе на найвищому (VII) щаблі, 35,2% — нижче середнього (III), 30,1% — середній щабель (IV) та 9,3% — вище середньої позиції (V). Середній бал (за семибальною шкалою) становив — 3,2 (рис.1). Це відносно найкращий показник за період з 1994 по 2005 рр., хоча і він не досягає навіть середнього значення шкали. Отже, актуальним залишається висновок Є. Головахи, що “в Україні в кращому разі існує “нижчий

середній клас”, що навряд чи може виступати гарантом соціальної стабільності і рушійної сили ринкових реформ”²⁰.

“Соціальний статус у свідомості українських людей визначається рівнем добробуту їхньої сім’ї, тобто зафіксовано очевидне явище: злиденна або бідна людина не здатна претендувати на високі щаблі суспільної стратифікації”²¹. Структури соціального статусу та розподілу за рівнем добробуту сім’ї повністю збігаються.

Якщо говорити про середній клас, то це, першочергово, люди, які можуть задовольняти свої життєво важливі потреби. Досліджуючи рівень задоволеності життєво важливими факторами, Ю.Саєнко визначив вісім позицій: здоров’я; гарне житло (житло); необхідні меблі (меблі); харчування за своїми смаками (харчування); наявність заощаджень, які підтримали б добробут хоча б у продовж року у разі тяжкої хвороби (заощадження) (тобто характеристика “міцності” матеріального добробуту); можливість “дати дітям повноцінну освіту” (освіта) як одну з найважливіших

цінностей, повноцінне проведення дозвілля (дозвілля) та повноцінне проведення відпустки (відпустка). “Визначена у такий спосіб суб’єктивна оцінка середнього класу має, так би мовити, потрійну суб’єктивність. Перша полягає в тому, що, хоч і з посиланням на пріоритетність цінностей, вибрані лише всі життєво важливі фактори (а могло бути більше чи менше). Друга – саме названі, а не інші. Третя – за основу беруться самооцінки респондентів внаслідок соціологічних опитувань”²².

Було встановлено, що за окремими показниками є групи осіб, які задоволені визначеними аспектами життя (табл. 2), однак усіма аналізованими життєво важливими факторами задоволені лише 0,6% (11 осіб із 1800 опитаних). За статтю – з них 56% жінок і 46% чоловіків; за віком переважають особи до 30 років (55%). За освітою: повна загальна середня – 46%; спеціаліст, магістр – 18%; середня спеціальна – 18%; бакалавр – 9%; неповна середня – 9%. Оцінки ними матеріального стану свідчили, що ця група розпорошена в діапазоні злиденні – заможні (злиденні – 9%; бідні – 27%; середньозабезпечені – 46%; заможні – 18%).

Таблиця 2.

Відсоток респондентів, які задоволені хоча б одним із восьми наведених життєво важливих факторів

Життєво важливі фактори	1998	2002
Необхідна медична допомога	11	14
Гарне житло	37	36
Необхідні меблі	29	29
Харчування за своїми смаками	7	12
Заощадження, які підтримали б добробут хоча б упродовж року у разі тяжкої хвороби, безробіття, майнових збитків	-	3
Повноцінна освіта дітей	-	6
Повноцінне проведення дозвілля	13	16
Повноцінне проведення відпустки	5	9

Примітка: частка тих, хто не визначився, коливається від 0,5 до 1,0%.

“Таким чином, суб’єктивне визначення середнього класу за достатністю всіх восьми життєво важливих факторів здебільшого не збігається з суб’єктивним віднесенням своєї сім’ї до ступеня “середні” за шкалою матеріального стану “злиденні – багаті”. Парадоксально²³”.

Наступними кроком стало суб’єктивне визначення середнього класу за достатністю будь-яких шести із восьми життєво важливих факторів. Таким чином окреслилася група із 49 осіб, тобто 2,7% від вибіркової сукупності. Однак наявні життєво важливі фактори, у варіантах одержаних підгруп, не збігалися з пріоритетністю визначених ними життєвих цінностей.

Серед цих 49 осіб, яких умовно можна віднести до середнього класу, переважна більшість (65% переважно або цілком задоволені своїм життям), що значно перевищує загальноукраїнський показник (12%). Для них властивий “значно вищий “індекс самовпевненості” порівняно з усією вибіркою. Серед них набагато більше “інтерналів” – 32% проти 22% за вибіркою”⁴²

Отже, ці показники переважно характеризують дану групу як середній клас, але частка їх в загальній структурі населення досить незначна, зокрема для того, щоб визначати її як клас.

Соціологічні дослідження (2002 р.) окреслили основні характеристики середньої верстви українського суспільства, які дають оптимістичні підстави щодо перспектив їх як середнього класу²⁵:

- *активність у сфері праці*. Цей критерій дозволяє співвіднести її із західними стандартами, хоча з досить суттєвої відмінністю: вони не успадковують свій матеріальний статус (і ресурс) від попередніх поколінь, а формують його лише за рахунок власних “надзусиль”, долаючи “силу-силенну перешкод”;

- *досить висока адаптованість даної спільноти* до умов ринкової економіки, що забезпечує відповідні моделі поведінки (інтернальність, підприємницька активність тощо);

- *розшарування та неоднорідність середньої верстви* за низкою ознак (віковими параметрами, професійними, кваліфікаційними, освітніми, соціально-психологічними тощо)²⁶.

Середня верства як прототип середнього класу в українському суспільстві поки що – маргінальне утворення, яке структурно неоднорідне, в межах та на межі якого здійснюється постійний процес мобільності як у висхідному, так і в низхідному напрямі. Найбільш представлені в середній верстві, зокрема у верхньому її прошарку, особи віком до 30 років, за рівнем освіти переважають з середньою і середньою спеціальною освітою. Вища освіта не є ресурсом, який забезпечує матеріальний статус, як це характерно для постіндустріальних суспільств, однак в когорті молоді не справджується цей зв'язок: серед молоді переважають особи з неповною вищою освітою, а отже, в перспективі це спеціалісти з вищою освітою, кращі умови для входження до середньої майнової верстви створює приватний сектор економіки²⁷.

Можна говорити про зародження середнього класу в Україні, який поки що не становить “повновартісного” класу²⁸. Хоча події “помаранчевої революції” засвідчили про активізацію

середньої верстви як соціального агента, здатного відстоювати свої інтереси, зростання рівня самоорганізації та взаємодії, однак це було тимчасовим явищем, яке не переросло в формування єдності та усвідомлення спільності своїх інтересів і здатності боротися за них.

Ще під час опитування в 2002 р. більшість представників українського середнього класу демонстрували суспільно-політичну пасивність, низький рівень довіри до інститутів влади, не відчували потреби брати участь у громадських об'єднаннях та політичних партіях. Зневіра щодо доцільності самоорганізації та можливості впливу на владні структури з огляду на їх корумпованість та байдужість до потреб громадян. “І хоча чверть респондентів висловлювали готовність узяти участь у мітингах протесту на захист законних прав, проти погіршення рівня життя, однак вони були прихильниками переважно поміркованих (дозволених) форм протесту”. Отже, соціальні групи населення, які становлять основу українського середнього класу, не декларували готовності до радикальних, неконституційних дій задля захисту власних законних прав. Вибори визначалися як єдиний реальний механізм впливу на суспільні процеси.

“Мабуть, радикалізація протестної поведінки представників середнього класу, зазвичай політично пасивної і консервативної частини українського населення, була пов'язана з усвідомленням втрати внаслідок фальшування виборів єдиного конституційного способу зміни майбутнього, наближення далеко відкладених соціальних очікувань рингу 2005 р., доводить, що “успіх “помаранчевої революції” забезпечила підтримка насамперед представників великого, середнього і малого бізнесу... головною соціальною базою й рушієм її був середній клас, що складається як з підприємців, так і з фахівців та менеджерів... Ці люди, серед пересічних українців більш або менш незалежні фінансово, найбільшою мірою підтримали революцію як своєю особистою участю, інтелектуальним капіталом й технологіями, так і фінансово”²⁹. Саме інтересам цих соціальних груп відповідала “помаранчева революція”. Для

них, як і для інших учасників, першочергово, це був протест проти антидемократичного режиму.

Таблиця 3.

Думка респондентів щодо основних чинників політичної активності громадян у період “помаранчевої революції” (запитання із сумісними альтернативами, %)

Чинники активності громадян	Учасники акцій протесту	Ті, хто не брав участі в акціях протесту
Протест проти влади	54	39
Надія на поліпшення свого матеріального становища	38	28
Емоційний протест проти несправедливості	37	14
Неприйняття кандидатури одного з претендентів на посаду Президента	31	23
Турбота про майбутнє своїх дітей	31	19
Вибір між добром та злом	21	11
Пробудження української національної свідомості	17	14
Бажання взяти участь в яскравому і видовищному заході	4	12
Вибір геополітичних орієнтацій між Заходом та Росією	4	6
Важко відповісти	2	19

“Помаранчева революція” пов’язувалася з перспективами формування громадянського суспільства на засадах демократичних та національних цінностей. Участь у “помаранчевій революції” стала для українського протосереднього класу виявом активної позиції, намаганням протидіяти авторитаризму, тобто проявом функції опори демократії, реалізацією

призначення “середнього класу як ініціатора й лідера громадського руху, продемонструвавши високий рівень солідарності й згуртованості в обстоюванні своїх інтересів”³⁰.

У високорозвинених країнах середній клас справді виступає гарантом стабільності суспільства — його інституційних систем, однак причиною цього є не просто привабливість їх для середнього класу, а реальний захист цими системами прав даної структурної ланки суспільства. У разі дисфункціональності інституційних систем стабілізаційна роль середнього класу стає ситуативною і відносною³¹. Для пострадянського простору характерною є проблематична діяльність у межах інституційного поля, це зумовило перехід значної частини працюючого населення в тіньовий сектор, тобто адаптація до нових умов відбувається в неправовому полі. Конструювання середнього класу в таких умовах не може бути успішним.

Отже, узагальнюючи потрібно зазначити, світовий досвід вказує на те, що формування середнього класу зумовлюється стабільними процесами, пов’язаними з економічним зростанням, сприянням розвитку малого та середнього бізнесу, підвищенням рівня та якості життя населення, зменшення розриву між доходами та багатством високозабезпечених і малозабезпеченого населення, тобто поляризації суспільства. Вагомим чинником постає і відповідний освітній та кваліфікаційний рівень населення в цілому та середньої верстви зокрема.

“І щоб з’явився новий середній клас — стабільний, легальний, некриміналізований, — треба мати відкрите громадянське суспільство, яке б вміло захищати власні інтереси, активізувало розвиток етичних і законодавчих норм, спрямованих на реалізацію свого економічного та духовного потенціалу”³².

Нестабільність у соціально-економічній та політичній сферах ускладнює процес формування класу, який повинен стати каркасом суспільства, запорукою, базою його прогресивних ринкових змін. “Тому завдання для України полягає в тому, щоб “середній клас” в країні не тільки зростав кількісно і змінювався якісно, але й брав активну участь у творенні

громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а став локомотивом економічного, соціального і духовного прогресу”³³.

Суспільні трансформації сприяли виникненню соціально-політичних та економічних відносин якісно нового типу. Перехідне суспільство заклало підґрунтя зародження в Україні середнього класу західноєвропейського стандарту. Однак соціальна структура українського суспільства не відповідає структурі розвинених суспільств, вона ще досить динамічна у зв’язку з незавершеністю трансформаційних процесів і характеризується незначною часткою середнього класу, якого швидше можна назвати середніми верствами за окремими критеріями, ніж класом в повному розумінні даної категорії. “Річ у самій якості нинішніх перетворень, зокрема й ринкових, у характері проведених реформ, логіка котрих радше протидіє, ніж сприяє створенню потужного середнього класу”³⁴. Від втілення довгострокових перспектив щодо створення “суспільства середнього класу” залежить формування в Україні середнього класу як основи суспільства, здатної виконувати першочергово стабілізаційну функцію. Тобто, якщо “революція очікувань” підніметься на щабель реалізації цих очікувань, ми матимемо суспільство рівноваги.

---

¹ *Заславская Т.И.* Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция. – М.: Дело, 2003. – С. 445–446.

² Там само. – С. 505.

³ *Рябіка В.* Формування “середнього класу” в умовах сучасного суспільного розвитку // Український центр політичного менеджменту // <http://www.politik.org.ua>.

⁴ *Симончук О.* У пошуках українського середнього класу // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 31–46.

⁵ *Иноземцев В.* Расколота цивилизация // <http://lib.ru/politolog>.

⁶ *Цигельник І.* Середній клас в Росії // <http://www.romir.ru>.

⁷ *Иноземцев В.* Расколота цивилизация // <http://lib.ru/politolog>.

⁸ *Шанкин А.Ю.* Средний класс в России: охота на Несси // Полис. – №1. – 2003. – С. 104.

⁹ Степанов Г. Средний класс в Америке стал жить ниже среднего // www.izvestia.ru/word.

¹⁰ Цигельник І. Назв. праця.

¹¹ Грищенко К., Рудницька Т. Середня майнова верства як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики. – Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 46–59.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: Соціологічний моніторинг. – К.: Видавництво Софія, 2005. – С. 119.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Грищенко К., Рудницька Т. Назв. праця. – С. 46–59.

¹⁷ Головаха Е.И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса на Украине // Социологический журнал. – 1997. – №4. – С. 22–32.

¹⁸ Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах // Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 60–79.

¹⁹ Там само.

²⁰ Головаха Е.И. Указ. соч. – С. 22–32.

²¹ Саєнко Ю. Назв. праця. – С. 60–79.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Грищенко К., Рудницька Т. Назв. праця. – С. 46–59.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Дилigenский Г.Г. Люди среднего класса. – М.: Институт “Фом”, 2002. – С. 10–11; Заславская Т.И. Указ. соч. – С. 490.

³¹ Тарусин М. Средний класс и стратификация российского общества // www.polit.ru.

³² Н.Пахомова. Середній клас в Україні: неоплачені перспективи // <http://www.dialogs.org.ua>.

³³ Рябіка В. Назв. праця.

³⁴ Грищенко К., Рудницька Т. Назв. праця. – С. 46–59.